

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

VOL.3 № 3

2026

TALABALARDA TANQIDIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI VA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARI

Islamova Moxichexra Bekmurzayevna
Navoiy davlat universiteti, o'qituvchi, PhD

Annotatsiya

Mazkur maqolada tanqidiy tafakkur tushunchasining ilmiy-nazariy talqinlari, uning psixologik va pedagogik mazmun-mohiyati hamda ta'lim jarayonidagi o'rni yoritilgan. Turli xorijiy va mahalliy olimlarning tanqidiy fikrlashga doir qarashlari tahlil qilinib, mazkur tafakkur turining shaxs intellektual rivojida ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, talabalarda tanqidiy tafakkurni shakllantirish va rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar, innovatsion texnologiyalar, interfaol metodlar hamda ta'lim shakllarining samaradorligi asoslab berilgan. Muammoli ta'lim, evristik suhbat, munozara, seminar, konferensiya va interfaol mashg'ulotlarning talabalarning mustaqil fikrlash faoliyatini faollashtirishdagi o'rni ilmiy jihatdan izohlangan. Maqola tanqidiy tafakkurni rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslarini tizimli yondashuv asosida ochib beradi.

Kalit so'zlar: Tanqidiy tafakkur, tanqidiy fikrlash, mustaqil fikrlash, pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, muammoli ta'lim, evristik suhbat, ta'lim jarayoni, ijodiy faoliyat, intellektual rivojlanish.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ

Исламова Мохичехра Бекмурзаевна
Навоийский государственный университет, преподаватель, PhD

Аннотация

В данной статье раскрываются научно-теоретические интерпретации понятия критического мышления, его психолого-педагогическая сущность и роль в образовательном процессе. Проанализированы взгляды зарубежных и отечественных ученых на феномен критического мышления, а также показано его значение в интеллектуальном развитии личности. Обоснованы педагогические условия, инновационные технологии, интерактивные методы и формы обучения, направленные на формирование и развитие критического мышления у студентов. С научной точки зрения раскрыта роль проблемного обучения, эвристической беседы, дискуссий, семинаров, конференций и интерактивных занятий в активизации самостоятельной мыслительной деятельности обучающихся. Статья системно освещает теоретические и практические основы развития критического мышления.

Ключевые слова: Критическое мышление, критическое рассуждение, самостоятельное мышление, педагогические технологии, интерактивные методы, проблемное обучение, эвристическая беседа, образовательный процесс, творческая деятельность, интеллектуальное развитие.

THEORETICAL FOUNDATIONS AND PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES FOR DEVELOPING CRITICAL THINKING IN STUDENTS

Islamova Moxichexra Bekmurzayevna

Navoi State University, Lecturer, PhD

Abstract

This article explores the scientific and theoretical interpretations of the concept of critical thinking, its psychological and pedagogical essence, and its role in the educational process. The views of foreign and national scholars on the phenomenon of critical thinking are analyzed, and its importance in the intellectual development of the individual is highlighted. The study substantiates pedagogical conditions, innovative technologies, interactive methods, and forms of instruction aimed at developing students' critical thinking skills. The role of problem-based learning, heuristic discussions, debates, seminars, conferences, and interactive activities in enhancing students' independent cognitive activity is scientifically explained. The article systematically presents the theoretical and practical foundations for the development of critical thinking.

Keywords: Critical thinking, critical reasoning, independent thinking, pedagogical technologies, interactive methods, problem-based learning, heuristic discussion, educational process, creative activity, intellectual development.

Butun dunyoda bugungi tahlkali makon va zamonda insoniyat sivilizatsiyasini kelgusi avlodlarga bekamu ko'st yetkazishni maqsad qilgan ta'lim tizimida faoliyat yuritayotgan zamonaviy olimlar tanqidiy tafakkurni shakllantirish va yanada rivojlantirish masalasiga alohida diqqat-e'tibor qaratmoqdalar. Ular bu maqsadni amalga oshirish yo'llarini izlamoqdalar, o'zlari tomonidan ishlab chiqilgan turli pedagogik texnologiyalar, uslublar va usullarni taklif qilmoqdalar.

Tanqidiy tafakkur (fikir yuritish) falsafa, psixologiya, pedagogika, adabiyotshunoslik, jamiyatshunoslik fanlarida o'ziga xos qonunlar va tamoyillar asosida ko'rib chiqilmoqda. Ayniqsa, pedagogika va psixologiya fanlarida bu masala bilan rus va boshqa xorijiy olimlardan V.Bolotov, T.Voropay, N.Vukina, A.Ivanova, A.Kocherga, V.Kushnir, T.Oleinik, E.Polat, A.Podzelun, P.Blonskiy, S.Romanova, M.Skatkin, I.Slobodyanyuk, V.Teplov, L.Terletskeya, S.Terno, A.Tumantseva, T.Xachumyan, M.Lipman, D.Klaster, D.Halpern, J.Dyui, A.Krouford, K. Meredit, K.Popper, R.Pol, S.Metyu, S. Sternberg, D. Stil, Ch.Templ va boshqalar; o'zbek olimlaridan esa E.G'oziyev, O.Roziqov, M.Mahmudov, B.Adizov, O'.Tolipov, F.Xodjaevalar ta'lim tizimidagi o'qitish jarayonlarida talabalarning tanqidiy fikrlash faoliyatini tashkil etish, ularda haqiqat va yolg'onni farqlagan holda tushunish, ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirish muammolarining yechimini topishga doir tavsiyalar berganlar.

Ta'lim berish jarayonini loyihalash, ta'limda foydalaniladigan pedagogik texnologiyalarni tanlash, uning samaradorligini aniqlash va baholash orqali talabalarning mustaqil fikr yuritish qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirish muammolari M. Ochilov, N.Sayidahmedov, J.G'.Yo'ldoshev, N. Azizxodjaeva, M. Usmonboyevalarning tadqiqotlarida o'rganilgan. Olimlardan S.S.G'ulomov, B. Farberman, K.Zaripov, Sh.A.Abdullaevalar esa tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, uni diagnostika qilish hamda uning mazmun-mohiyatiga doir izlanishlar olib borganlar. Ammo har bir tadqiqotchi ushbu tushunchani turlicha izohlaganligi va yagona to'xtamga kela olmaganligi bois, hanuzgacha uni yaxlit holda ifodalash murakkabligicha qolmoqda. Shu sababli ham "tanqidiy tafakkur" (tanqidiy fikrlash) tushunchasining yagona ta'rifi mavjud emas.

Masalan, L.Terletskeyaning fikricha, tanqidiy tafakkur — bu shunday fikrlash usuliki, bunda narsalarning mohiyatiga kirib borish qobiliyati, izchillik, ya'ni mantiqiy qoidalarga rioya qilish qobiliyati, mustaqillik, ya'ni savollar berish va ularni tushuntirish uchun yangi yondashuvlarni topa olish malakasi, moslashuvchanlik, ya'ni muammoni hal qilish usulini o'zgartirish malakasi, hamda tezkorlik qobiliyatlarining barchasi mujassam bo'ladi [Терлецкая

Л. Критическое мышление как средство развития умений учащихся анализировать и применять информацию / Терлецкая Л. – Материалы международной научно-практической конференции «Развитие навыков критического мышления».

V.Bolotov esa tanqidiy tafakkurni har bir masalaga javob topish uchun asosli hukmlarni tanlash va mazmunli qarorlar qabul qilish maqsadida turli yondashuvlarni pragmatik ko'rib chiqish usuli sifatida talqin qiladi [71].

T.Xachumyan ushbu fenomenni fikrlash faoliyatining o'ziga xos turi sifatida tasavvur qilib, uning xarakterli xususiyatlari sifatida gipoteza ilgari surish, tahlil qilish, axborotni qayta ishlash, refleksiv faoliyatni, ya'ni axborotni qayta ishlash, analitik tekshirish, nazorat qilish va baholashni amalga oshirish asosida har qanday muammolarni hal qilishning to'g'ri yo'lini tanlash strategiyasini ishlab chiqishni ko'rsatadi. Shuningdek, turli fikrlar va qarashlarni keng qamrovda tahlil qilish, o'z xususiy nuqtai nazarini namoyish etish, o'zi va tashqi faoliyatda kuzatilgan jarayon hamda natijalarni ob'ektiv baholay olish ko'nikmalarini ham tanqidiy tafakkurning muhim jihatlari sifatida ta'riflaydi [Хачумян Т. И. Понятие "критическое мышление" и его сущность в психолого-педагогической науке / Хачумян Т. И. // Теоретические вопросы культуры, образования и воспитания: сб. науч. пр. Вып. 24, часть 2. – Киев: Издательский центр КНЛУ, 2003. – С. 171–177.].

O'z navbatida, V.Teplov aqlga asoslangan tanqidiy tafakkur haqida fikr yuritir ekan, uni inson bilish faoliyatining ma'lum bir ko'rinishi sifatida tasavvur qiladi [Теплов Б. М. Избранные труды в 2-х т. / Б. М. Теплов. – Педагогика, 1985. – Т. 2.].

A.Smirnovning fikricha, tanqidiy tafakkur mustaqil holda xatosiz mantiqiy fikrlash va mulohaza yuritish, turli fikrlarni to'g'ri baholash, ulardagi kuchli va zaif tomonlarni ko'ra bilish qobiliyatiga asoslangan fikr yuritishdir [Смирнов А. А. Избранные психологические труды: в 2 т. / Смирнов А. А. – М., 1987.].

L.Yamshikova tafakkur to'g'risida so'z yuritir ekan, voqealar, fikrlar, dalillar va munosabatlarning to'g'riligini baholash, ongli ravishda tanlov qila olish, bahslashish uchun tegishli savollarni shakllantirish, dalillar va fikrlarni farqlay olish qobiliyatiga asoslangan holda fikr yuritish orqali yangi yechimlar topish, tahlil mezonlarini aniqlash, taxminlarni tasdiqlovchi dalillarni topish va ular orasida mantiqiy aloqalarni o'rnatishga yo'naltirilgan faoliyatni nazarda tutadi [Ямщикова Л. Критическое мышление как вид мыслительной деятельности. – Режим доступа: http://spc.ks.ua/file_download/42.].

A.Kocherganing fikricha, insonning tanqidiy fikrlashi his-tuyg'ular va tasavvurlarning o'zaro bog'liqligini aks ettiradi. Insonning tanqidiy munosabatda bo'lish g'oyasining intellektual manbaini shakllantirishning asosiy yo'naltiruvchisi falsafa va umumiy psixologiya bo'lib, unda tashqi ta'sirlarning aqliy va ruhiy holatlarga tezkor ta'siri hamda o'zgarishi moyillik-qobiliyat-mexanizm ketma-ketligi bo'yicha amalga oshadi. Tanqidiy fikrlashning psixologik jihati esa aks ettirish mexanizmi - loyihalashtirish - mulohaza yuritish orqali insonning bilish faoliyatini rivojlantirishda namoyon bo'ladi [Кочерга А. В. Взаимосвязь мышления, чувств и воображения в развитии критичности человека / В. Кочерга. Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01. Ин-т психологии им. Костюка АПН Украины. – М., 2003. – 16 с.].

M.Klarin tanqidiy fikrlashni oqilona, refleksiv fikrlash sifatida baholab, uni nimaga ishonish yoki qanday harakatlarni amalga oshirish kerakligini hal qilishga qaratilgan fikrlash deb ta'riflaydi [6].

M.Mahmudov tanqidiy fikrlashni shaxsning ifoda etilgan fikrlari yoki xulq-atvori bilan ular haqidagi umumiy qabul qilingan me'yorlar yoki o'z g'oyalari o'rtasidagi nomuvofiqliklarni ko'ra olish qobiliyati, nazariya va fikrning haqiqiyliги yoki majoziyliğini anglash va ularga javob bera olish, tahlil qilish, isbotlash yoki ayrim fikrlarni rad etish qobiliyati sifatida belgilaydi [13].

V.Krutetskiyning ta'kidlashicha, tanqidiy fikrga ega bo'lgan kishi hech qachon o'zining yoki boshqalarning hukmlarini mutlaqo to'g'ri va keng qamrovli deb hisoblamaydi. Agar ular

haqiqatga to'g'ri kelmasa va muammoni hal qilishning yangi usullarini izlash zarur bo'lsa, u ayrim xulosalardan voz kechishga qodir bo'ladi. Tanqidiy aql intizomli va mas'uliyatli bo'ladi, chunki u hech narsani shunchaki ishonch asosida qabul qilmaydi [11, 123].

P.Blonskiy tanqidiy fikrlashning asosiy belgilariga fikrlarni asosli ravishda ifoda etish hamda o'z fikrlarining to'g'riligini nazorat qila olish qobiliyatini kiritadi [1, 149].

E.Polat tanqidiy fikrlashni to'g'ri qarorlar qabul qilish, real dunyoda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni ko'ra olish, zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda ularni oqilona hal qilish yo'llarini izlash, olingan bilimlarni tanqidiy tahlil qilish va ularni yangi muammolarni hal etishda qo'llash, shuningdek, bilimlarni atrofdagi voqelikda qayerda va qanday qo'llash mumkinligini aniq bilish mahorati sifatida tushuntiradi. Olim tanqidiy fikrlashning muhim belgilarini analitiklik, ya'ni fakt va hodisalarni ajratish, taqqoslash; assotsiativlik, ya'ni ilgari o'rganilgan fakt va hodisalar bilan aloqadorlikni o'rnatish; mantiqiylik, ya'ni dalillash mantig'ini qurish va harakatlar ketma-ketligini belgilash; tizimlilik, ya'ni ob'ekt yoki muammoni uning aloqalari va xususiyatlari yaxlitligida ko'ra olish qobiliyati bilan izohlaydi [14].

M.Borishevskiy tanqidiy fikrlash tarkibiga turli hayotiy hodisalar, voqealar, insonning o'zi va uning hayotining ma'nosi haqidagi qarashlarga nisbatan ob'ektiv baholarning mavjudligini kiritadi hamda bu orqali tayyor standartlar va tashqaridan singdiriladigan yo'nalishlarga qarshi turish ko'nikmalarini rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi [3, 28].

V.Koneva tanqidiylikni shaxsning o'ziga xos xususiyati deb biladi. Unga ko'ra, bu xususiyat shaxsning o'z pozitsiyasini namoyon etish zarurligini anglashini, fikrlarni chuqur tahlil qilmasdan va anglamasdan ularga ta'sirlanib qolmaslik qobiliyatini o'z ichiga oladi [8].

A.Ivanova tanqidiy fikrlashni insonning hodisa yoki ob'ektni har tomonlama tavsiflashi, unga bo'lgan munosabatini polemika yoki o'z fikrini asoslash orqali ifoda etishi, har qanday vaziyatdan chiqish yo'lini topa olishi mumkin bo'lgan jarayon sifatida izohlaydi [5, 14].

N.Yulina tanqidiy va ijodiy fikrlashning xarakterli xususiyatlarini taqqoslar ekan, ularning yorqin farqlariga qaramay, yaxlit spontan fikrlash jarayonida mazkur ikki turdagi fikrlash o'zaro ta'sir qilishini, ular o'rtasida teskari aloqa mavjudligini ta'kidlaydi. Chunki, ularning birligi yuqori darajadagi murakkab fikrlashni tashkil etadi. Ratsionallik tushunchasi maqsad va vositalarning maqbul kombinatsiyasini nazarda tutadigan tashkiliy tamoyil sifatida tanqidiy fikrlash bilan bog'liqdir. Tanqidiy-ijodiy fikrlash inson munosabatlari va xulq-atvori sohasida ham mavjud. Ratsionallik orqali axloqiy, milliy, oilaviy, shaxslararo nizolarni hal qilib bo'lmaydi. Aqlli shaxsni tarbiyalash va rivojlantirish amaliyotga, oddiy hayot mantig'iga, kundalik nutqqa hamda ko'p mezonlardan foydalanishga qaratilgan bo'lishi kerak [22, 41].

M.Choshanov tanqidiy fikrlash qobiliyatining belgisi sifatida ko'plab yechimlar orasidan eng maqbulini tanlash, yolg'onlarni rad etish, samarali, ammo unchalik natijali bo'lmagan yechimlarni ham so'roq qilishni ko'rsatadi [21, 24].

Xorijiy olimlar va o'qituvchilar ham tanqidiy fikrlashga turlicha ta'riflar berganlar. Masalan, Montekler universitetidagi Tanqidiy fikrlash instituti va Bolalar uchun falsafani takomillashtirish instituti asoschisi, Kolumbiya universiteti professori M.Lipman tanqidiy fikrlashni zamonaviy dunyoda yashash uchun favqulodda zarur ehtiyoj deb biladi, chunki bu murakkab mahorat kasbiy faoliyatda (me'mor, advokat, shifokor va boshqalar), insoniy munosabatlarda (axloqiy tanlov holatlarida), ilmiy faoliyatda va kundalik hayotda amaliy muammolarni to'g'ri hal qilish imkonini beradi [12, 21].

M.Lipmandan tashqari D.Klaster, D.Halpern, J.Dyui, A.Krouford, C.Meredit, C.Popper, R.Pol, S.Metyu, S.Sternberg, D.Stil, C.Temple va boshqalar ham tanqidiy fikrlashni tadqiq etganlar. D. Klaster ta'kidlashicha, tanqidiy fikrlash savol berish bilan boshlanadi, ishonchli dalillarga intiladi va ma'lumotli fikrlashga asoslanadi. U ijtimoiy xarakterga ega. Vazifa tanqidiy fikrlash tamoyillariga asoslanganda, har bir talaba o'z g'oyalari, baholari va e'tiqodlarini shakllantiradi. Tanqidiy fikrlash individualdir, ya'ni mustaqil fikrlashdir. Axborot yakuniy nuqta

emas, balki tanqidiy fikrlashning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi. Talabalarning vazifasi yangi ma'lumotlarni shunchaki to'plash emas, balki u bilan ishlash qobiliyatini egallashdan iborat. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun talabalarning ta'limiy qiziqishini kuchaytirish zarur [7, 11].

D.Halpern, amerikalik psixolog va "Tanqidiy fikrlash psixologiyasi" qo'llanmasi muallifi, tanqidiy fikrlashni kerakli yakuniy natijaga erishish ehtimolini oshiradigan kognitiv texnika va strategiyalardan foydalanish deb tushuntiradi. Bu muammolarni hal qilishda, xulosalarni shakllantirishda, ehtimoliy baholashni amalga oshirishda va qaror qabul qilishda qo'llaniladigan fikrlash turidir. Tanqidiy fikrlashni yo'naltirilgan fikrlash deb atash mumkin, chunki u muayyan natijaga erishishga qaratilgan. Shu ma'noda u formulali, avtomatik fikrlashga qarama-qarshi turadi. Tanqidiy fikrlash, shuningdek, fikrlash jarayonining o'zini ham baholashni, ya'ni xulosalarga olib kelgan fikrlash jarayonini yoki qaror qabul qilishda hisobga olingan omillarni tahlil qilishni o'z ichiga oladi [19].

J.Dyui fikricha, tanqidiy fikrlashning rivojlanishi talabalar ma'lum bir muammo bilan faol shug'ullana boshlagan paytdan boshlanadi. Ta'limning boshlang'ich nuqtasi sifatida qabul qilingan vaziyat yoki hodisa haqida qo'yilishi kerak bo'lgan asosiy savol — bu hodisa qanday muammolarni keltirib chiqarishi masalasidir. Muammolarga e'tiborni qaratish talabalarning tabiiy qiziqishini rag'batlantiradi va tanqidiy fikrlashni faollashtiradi. Shuning uchun darslarga tayyorgarlik ko'rishda o'qituvchi dolzarb muammolar doirasini aniqlashi, keyinchalik talabalar bunga tayyor bo'lganida, ularga ushbu muammolarni mustaqil ravishda shakllantirishga yordam berishi lozim. Tanqidiy fikrlash orqali muntazam o'quv ishlari maqsadli faoliyatga aylanadi va bunda talabalar intellektual faoliyatga jalb qilinib, real hayot muammolarini hal qilishga yaqinlashadilar [4].

AQShdagi ta'lim menejerlarining tanqidiy fikrlashni rivojlantirish nazariyasi va amaliyoti bo'yicha mutaxassisi R.Pol tanqidiy fikrlashni inson o'z fikrini yaxshilash uchun fikrlashi, ya'ni fikrlash ustida fikrlashi sifatida talqin etadi. Bu o'z-o'zini takomillashtirishga olib keladigan fikrlashdir. O'z-o'zini takomillashtirish istagi fikrlash jarayonini to'g'ri baholash standartlaridan foydalanish ko'nikmalari bilan birga kechadi [15].

A.Krouford, S.Metyus, D.Makinster, V.Shoul tanqidiy fikrlash deganda nafaqat taxminlarni, balki faktlarni ham sinchkovlik bilan baholash asosida shakllanadigan va barcha tegishli omillarni tahlil qilish hamda asosli mantiqiy jarayonlardan foydalanish orqali eng ob'ektiv xulosalarga olib keladigan fikrlashni tushunadilar [10].

Tanqidiy fikrlashning mohiyati va mazmunini tushunishda turli yondashuvlarni umumlashtirib aytilish mumkinki, pedagogikada tanqidiy fikrlash dogmatik fikrlashning antipodi, mustaqil, mantiqiy va ijodiy fikrlash sifatida qaraladi. Ushbu turdagi fikrlashning o'ziga xos xususiyatlari individuallik va ijtimoiylikdir: har bir fikr boshqalar bilan baham ko'rilganda sinovdan o'tadi va asoslanadi. Bunday fikrlash muayyan masalalarda shaxsiy pozitsiyani anglash va himoya qilish, yangi g'oyalarni topish, muammolarni tanqidiy tahlil qilish, munozaralarda qatnashish, harakatlarni qayta ko'rib chiqish hamda dalillar, xatti-harakatlar va ularning mumkin bo'lgan oqibatlarini oldindan ko'ra bilish qobiliyatini taqozo etadi.

Talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish uchun o'qituvchi o'z ishida muammoli, tadqiqot, qidiruv va ijodiy usul hamda usullarni birlashtirishi kerak. O'quv jarayonini muammoli savollarga javob izlash tarzida tashkil etish lozim, chunki bunday ish doimo talabalarning qidiruv faoliyatini faollashtiradi. Talabalarning o'quv qiziqishini kuchaytirish uchun o'qituvchi ular uchun qiziqarli, yaqin bo'lgan mavzularni tanlashi va ichki motivatsiyani rivojlantirishi kerak. Bunda talabalar o'rganilayotgan masalaning amaliy ahamiyatini anglaydilar.

Sinfda talaba o'qituvchining qo'llab-quvvatlashini his etadigan, sinab ko'rishdan, yaratishdan va o'z fikrini bildirishdan qo'rqmaydigan qulay psixologik muhit yaratilishi lozim. Har bir talabaga fikr bildirish imkoniyatini berish juda muhim, chunki talabalar o'z fikrlari

qadrlanishini va hurmat qilinishini bilsalar, faol ishlashga tayyor bo'ladilar.

O'qituvchi o'z faoliyatida talabalar ijodini rivojlantirishga xizmat qiladigan topshiriqlardan foydalanishi, shu orqali turli g'oyalarni ifoda eta oladigan, moslashuvchan fikrlaydigan va muammoni turli tomonlardan ko'ra oladigan shaxslarni shakllantirishi kerak.

Darslarda o'qituvchi talabalarga turli xil, ko'p darajali savollar berishi, uzluksizlik tamoyiliga rioya qilishi, insonni fikrlashga va tahlil qilishga yo'naltiradigan muammoli savollardan foydalanishi zarur. Talabalarda savol bera olish qobiliyatini shakllantirish, ularga bilimni sinash, ma'lumotni tushunish, xulosalar chiqarish va baholash imkonini beradigan turli savollar tuzishni o'rgatish muhimdir.

O'quv jarayonida individual, guruh va juftlikdagi ish shakllarini uyg'unlashtirish lozim. Chunki, individual vazifalar har bir bolaga o'z qobiliyatlarini namoyon etish imkonini bersa, guruhli ish shakllari umumiy maqsadga erishish uchun barcha a'zolarining sa'y-harakatlarini birlashtiradi. Bu orqali talabalar bir-birini tinglashni o'rganadilar va natija har kimning ishiga bog'liq ekanini tushunadilar.

O'qituvchiga tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradigan usul va usullar tizimi mavjud. Ma'ruza usuli shular jumlasidandir. Agar o'qituvchi o'z ma'ruzasida muammoni mantiqiy va izchil ochib bersa, muhokama algoritmini taklif etsa va talabalarni o'quv materiali bilan ishlashga o'rgatsa, bu usul tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi. Talabalarni xabar bilan qiziqtirish uchun o'qituvchi ular uchun dolzarb bo'lgan muammolarni tanlashi kerak. Yaxshi tayyorlangan muammoli ma'ruza talabalarning aqliy faoliyatini faollashtiradi, materialni mustaqil tushunishga bo'lgan istakni uyg'otadi. Yangi ma'lumotlar oldingi material bilan yaqin aloqada bo'lishi lozim.

Evristik suhbat ham tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun muhimdir. Suhbat davomida faol fikr almashinuvi sodir bo'ladi, talabalar turli darajadagi savollarga javob berishni o'rganadilar. Evristik suhbatning yuqori samaradorligi muammoli xarakterdagi savollar bilan ta'minlanadi. Bunday savollar talabalarni mulohaza yuritishga va tahlil qilishga undaydi. Talabalar ularga faqat analitik ish asosida javob topadilar. Zarur hollarda ular taqqoslash va qarama-qarshi qo'yishlardan foydalanib, yangi materialni chuqur o'rganadilar, eksperimental qidiruv va ijodiy ish natijalarini umimlashtirish hamda grafik tasvirlashni o'rganadilar.

Muammoli savollar talabalarning tajribasi va keyinchalik hayotda duch keladigan vaziyatlarni bashorat qilish bilan bog'liq bo'lishi kerak. Muammoli masala bo'yicha ish gipotezalarni ilgari surish va ularni sinash jarayoni sifatida tashkil etilishi mumkin. Bu talabalarning bilish faolligini rag'batlantiradi, chunki gipotezalarni tasdiqlash yoki rad etish uchun ular ma'lumot bilan ishlashlari, o'z fikr va mulohazalarini ilgari surishlari kerak bo'ladi. Gipotezalar bilan ishlashning dastlabki bosqichida o'qituvchi ularni shakllantirishga, isbotlashga, ish bosqichlarini ko'rsatishga va muammoni hal qilishning mumkin bo'lgan usullarini taklif qilishga yordam beradi. Asta-sekin bu yordam kamayib borishi kerak.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun amaliy usullarga, ayniqsa adabiyot darslarida interfaol faoliyat turlaridan foydalanishga alohida e'tibor qaratish zarur. Chunki, interfaol mashg'ulotlar chog'ida talaba o'quv faoliyatining obyekti emas, balki subyektiga aylanadi, ya'ni u voqealar va o'zining ta'lim hamda rivojlanish jarayonida faol ishtirok etayotganini his qiladi. Bunday tadbirlar talabalarda introspeksiya va o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Muayyan muammoli vaziyatlarni hal etishda interfaol faoliyatdan foydalanish, muammoli savollarga javob izlash, talabalarni muloqotga va doimiy hamkorlikka yo'naltirish kabi ishlarni tashkil etish kerak. Interfaol tadbirlardan foydalanish har bir talabaga o'zini o'qituvchi sifatida sinab ko'rish imkonini beradi. Talabalar nafaqat materialni muvaffaqiyatli tanlashlari va uni qiziqarli tarzda taqdim etishlari, balki tekshirish uchun topshiriqlar yoki savollar tizimi haqida ham o'ylashlari kerak. Faqat shundagina har bir talaba o'z ishining samarali bo'lganini anglay oladi.

Har bir usul ma'lum texnikalar orqali amalga oshiriladi va turli ish turlarini ta'minlaydi. Talabani o'z mustaqil fikrini shakllantirishida o'qish usuli muhim ahamiyatga ega. Darslik bilan ishlash jarayonida talabalar o'quv muammolarini mustaqil ravishda hal qiladilar, kerakli faktlarni qidiradilar, voqealar o'rtasidagi aloqalarni aniqlashni o'rganadilar, tahlil qiladilar, taqqoslaydilar, qarama-qarshi qo'yadilar va sintez qiladilar. Axborotni chuqur tahlil qilish va sintez qilish asosida har bir talaba ma'lum masala bo'yicha o'z qarashlarini shakllantirishi mumkin. Qarashlar e'tiqodga aylanishi uchun esa ularni tekshirish va muhokama qilish zarur.

Muloqot talabalarning tafakkuri va nutqini rivojlantirish uchun eng yaxshi imkoniyatlardan biridir. Bunday samarali texnika fikrlarni og'zaki ifoda etish qobiliyatini shakllantirishga yordam beradi. Talabalar nutqini rivojlantirish uchun ularning so'z boyligini muntazam boyitish, nutqini takomillashtirishga, fikrlarni turli yo'llar bilan va umumiy jumlar doirasidan chiqib ifodalashga o'rgatish zarur. Muloqot uchun savollar tizimini tanlashda o'qituvchi yuqori darajadagi savollarga e'tibor qaratishi, faqat reproduktiv, bir bo'g'inli javobni talab etuvchi savollardan qochishi kerak. Talabalarning bilim faoliyatini rag'batlantiruvchi muammoli savollarga ustunlik berish tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. O'qituvchi har bir talabani fikrini hurmat qilishi, darsda qulay psixologik muhit yaratishi zarur. Muloqot talabalar uchun qiziqarli va ularning aqliy faoliyatini rag'batlantiruvchi bo'lishi uchun, ularni mustaqil ravishda savollar berishga undash lozim. Bu savollar sinfga ham, o'qituvchiga ham qaratilgan bo'lishi mumkin. Talabalar reproduktiv savollar bilan bir qatorda xulosa chiqarish va o'z fikrini bildirishni talab qiladigan yuqori darajadagi savollarni ham tuzishga o'rganishlari kerak.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun talabalarni qidiruv ishlariga yo'naltiradigan, muammolarni hal qilishning turli usullarini tanlash va qo'llash imkonini beradigan, talabaga o'zi maqbul deb hisoblagan usulni tanlash huquqini beradigan vazifalar muhimdir. Talabalar tayyor namunalar bo'yicha ishlashni emas, balki muammoni mustaqil hal qilish yo'lini izlashni o'rganadilar. O'qituvchi individual, guruh va juftlikdagi ish shakllari uchun turli topshiriqlar berishi kerak. Vazifalarni tanlashda talabalarning aqliy, psixologik va jismoniy rivojlanish darajasini hisobga olish lozim. Chunki bola rivojlanishidan oldin muntazam ravishda murakkab vazifalarni taklif etish zarur tafakkur rivojiga emas, balki shunchaki bilimlarning to'planishiga olib kelishi mumkin.

Talabalarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan yana bir qadam - bu ularning ijodkorligini rivojlantirishga xizmat qiladigan vazifalarni bajarishdir. Bu ijodiy mahsulot yaratish, uni tugatish yoki takomillashtirishga oid vazifalar bo'lishi mumkin. Ular talabalarning tasavvuri va xayolini rivojlantirishga yordam beradi. Ijodiy faoliyat talabalar mustaqilligining eng yuqori namoyonidir. Ijodiy ishlar mavzuni batafsil o'rganib bo'lgandan so'ng yakunlovchi ish turi sifatida qo'llanishi maqsadga muvofiqdir. Bunda talabalarning mustaqil fikr yuritishini ta'minlaydigan mavzular tanlanishi kerak.

O'qituvchi yuqoridagi barcha usul va usullardan an'anaviy darslarda ham, noan'anaviy darslarda ham foydalanishi mumkin. Munozara darsi talabalar uchun qiziqarli bo'ladi, chunki munozara turli qarashlarni taqqoslash orqali haqiqatni ochib berishga qaratilgan jamoaviy muhokama shaklidir. Bunday munozara chog'ida turli pozitsiyalar aniqlanadi va hissiy hamda intellektual turtki faol fikrlash istagini uyg'otadi. Darsning ushbu shakli ayniqsa yakuniy darslar uchun samaralidir.

Noan'anaviy dars shakllaridan biri bo'lgan konferensiya darsi ham tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi. Konferensiyaga tayyorgarlik jarayonida talabalar tavsiya etilgan adabiyotlar bilan mustaqil ishlaydilar, javob olishni istagan savollarini tayyorlaydilar. Ko'rib chiqish, yakuniy va tematik konferensiyalar farqlanadi. Ko'rib chiqish konferensiyasi bir yoki bir necha o'zaro bog'liq muammolar yuzasidan o'tkaziladi. Odatda u ma'lum mavzuni o'rganish boshida rejalashtiriladi. Yakuniy konferensiya o'quv dasturining ma'lum bir qismini o'rganish

tugagan bosqichda o'tkaziladi. Tematik konferensiya esa alohida mavzu yoki muayyan asarni muhokama qilishni o'z ichiga oladi.

Konferensiyaga tayyorgarlikni ikki bosqichga bo'lish mumkin. Birinchi bosqichda o'qituvchi mavzu, maqsad va vazifalarni belgilaydi, konferensiya rejasini tuzadi, talabalar o'rtasida vazifalarni taqsimlaydi hamda zarur adabiyotlarni tanlaydi. Ikkinchi bosqichda ma'ruzachilar va hammualliflar aniqlanadi, talabalar kerakli materiallarni ishlab chiqadilar. Konferensiya boshida o'qituvchi chiqishlarning mavzusi va tartibini e'lon qiladi. Muayyan vazifalarga qarab, dars mavzusi alohida kichik mavzularni ham o'z ichiga olishi mumkin. Ma'ruzachilar va hammualliflar tayyorlangan ma'lumotlar bilan chiqish qiladilar, shundan so'ng talabalar ularga savollar beradilar. Talabalar yakka tartibda ham, kichik va katta guruhlarda ham ishlashlari mumkin. Konferensiya darslariga tayyorgarlik ko'rish va ularda ishlash bilimlarni yanada chuqurlashtirishga, mustaqil, mantiqiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi.

Talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishda seminar darslari ham muhim o'rin tutadi. Seminar davomida ishtirokchilar tomonidan tayyorlangan xabarlar va ma'ruzalar muhokama qilinadi. Agar o'qituvchi talabalar o'z ishlarida yoritishi lozim bo'lgan bir nechta muammoli savollarni tanlasa, ish samarali bo'ladi. Seminar mashg'ulotlaridan oldin jiddiy tadqiqot ishlari olib boriladi. Bunday ishlar uchun talabalarning qiziqishlari va qobiliyatlariga mos topshiriqlar taklif qilinishi kerak. Topshiriqni olgach, talabalar mustaqil ish natijalarini referat, ma'ruza yoki tezis shaklida rasmiylashtiradilar. Har bir xabardan so'ng o'qituvchi butun sinf ishtirok etadigan munozarani tashkil qiladi. Talabalar ma'lumotni to'ldiradilar, zarur bo'lsa aniqlik kiritadilar, savollar beradilar. Seminar darslarida talabalar mustaqil chiqish qilishni, munozarada o'z nuqtai nazarini himoya qilishni o'rganadilar. Talaba javobining nutqiy rasmiylashtirilishiga ham katta e'tibor berilishi kerak. Tafakkur va nutq parallel ravishda rivojlantirilishi lozim. Seminarlar talabalarning bilim va tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirishga, muloqot madaniyatini oshirishga, mustaqil va tanqidiy fikrlashni shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, o'qituvchi o'z darslari uchun o'quv o'yini shaklini ham tanlashi mumkin. To'g'ri tashkil etilgan va tegishli motivatsiya bilan boyitilgan bunday dars shakli tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. O'quv o'yini o'quv jarayoni ishtirokchilarining o'zaro ta'sirining dialogik shakllariga asoslanishi, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, bilim va amaliy ko'nikmalarni egallash, muloqot va xulq-atvorning individual uslubini shakllantirish, ta'limiy muammoni hal etishda tashabbuskorlik va mustaqillikni namoyon etish ko'nikmalarini hosil qilishga xizmat qilishi kerak. O'yin turini tanlashda o'qituvchi talabalarning qiziqishlari va qobiliyatlariga, ularning yosh xususiyatlari va imkoniyatlariga e'tibor qaratishi zarur. Qidiruv, ijodiy va tadqiqot usullari bilan boyitilgan noan'anaviy darslar, agar ular puxta rejalashtirilgan va yaxshi tashkil etilgan bo'lsa, maktab talabalarining tanqidiy fikrlashini samarali rivojlantirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Blonskiy, P. P. Talaba tafakkurini rivojlantirish // *Tanlangan psixologik asarlar*. – Moskva, 1964. – B. 143–283.
2. Bolotov, V., Spiro, J. V. Tanqidiy fikrlash – rus maktabini o'zgartirishning kaliti // *Maktab direktori*. – 1995. – № 1. – B. 67–73.
3. Borishevskiy, M. I. Shaxsni rivojlantirishning psixologik mexanizmlari // *Pedagogika va psixologiya*. – 1996. – № 3. – B. 26–33.
4. Dewey, J. Psixologiya va pedagogika tafakkuri / ingliz tilidan tarj. N. M. Nikolskaya. – Moskva: Mukammallik, 1997. – 208 b.
5. Ivanova, A. Biz tanqidiy fikrlashni o'rgatamiz // *Ochiq dars: rivojlanish, texnologiya, tajriba*. – 2007. – № 2. – B. 8–16.

6. Klarin, M. V. Xorijiy pedagogik izlanishlarda o'qitishning innovatsion modellari. – Moskva: Arena, 1994. – 124 b.
7. Klaster, D. Tanqidiy fikrlash nima? // *O'zgarish*. – 2001. – № 4. – B. 5–13.
8. Koneva, V. S. O'quv faoliyatida boshlang'ich maktab talabalarining tanqidiyligini shakllantirish. – Sankt-Peterburg, 1995. – 185 b.
9. Kocherga, A. V. Insonning tanqidiyligini rivojlantirishda fikrlash, his-tuyg'ular va tasavvurning o'zaro bog'liqligi: psixol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Moskva, 2003. – 16 b.
10. Krouford, A., Shoul, V., Metyu, S., Makinster, D. Talabalarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirish texnologiyalari. – Moskva: Pleyada, 2006.
11. Krutetskiy, V. A. Maktab talabalarini o'qitish va tarbiyalash psixologiyasi. – Moskva: Ta'lim, 1976. – 303 b.
12. Lipman, M. Ta'lim amaliyotining aks ettiruvchi modeli // *Ta'limda fikrlash*. – Cambridge, 1991. – B. 7–25.
13. Mahmutov, M. I. Maktabda muammoli ta'limni tashkil etish. – Moskva, 1977. – 240 b.
14. Polat, E. S. Ta'lim tizimidagi yangi pedagogik va axborot texnologiyalari. – Moskva: Akademiya, 2000. – 271 b.
15. Pol, R. Tanqidiy fikrlash: tez o'zgaruvchan dunyoda hamma omon qolishi uchun nima kerak / A. J. F. Binker tahriri ostida. – Center for Critical Thinking and Moral Critique, Sonoma State University, 1990. – 575 b.
16. Smirnov, A. A. Tanlangan psixologik asarlar: 2 jildli. – Moskva, 1987.
17. Teplov, B. M. Tanlangan asarlar: 2 jildli. – Moskva: Pedagogika, 1985. – J. 2.
18. Terletskeya, L. Tanqidiy fikrlash talabalarning ma'lumotlarni tahlil qilish va qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirish vositasi sifatida // *"Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish" xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari*.
19. Halpern, D. Tanqidiy fikrlash psixologiyasi. – Sankt-Peterburg: Piter, 2000. – 512 b.
20. Xachumyan, T. I. "Tanqidiy fikrlash" tushunchasi va uning psixologik-pedagogik fandagi mohiyati // *Madaniyat, ta'lim va tarbiyaning nazariy masalalari*. – Kiev: KNLU nashriyot markazi, 2003. – 24-son, 2-qism. – B. 171–177.
21. Choshanov, M. A. Moslashuvchan o'qitish texnikasini didaktik qurish // *Pedagogika*. – 1997. – № 2. – B. 21–29.
22. Yulina, N. S. Bolalar uchun falsafaning pedagogik strategiyasi. – Kirish rejimi: <http://ru.philosophy.kiev.ua/iphtras/library/deti/ch1.html>
23. Yamshchikova, L. Tanqidiy fikrlash aqliy faoliyat turi sifatida. – Kirish rejimi: http://spc.ks.ua/file_download/42